

FRITS BOER
TUSSEN
DE REGELS

VEERTIEN LITERAIRE MEESTERWERKEN
(KINDER)PSYCHOLOGISCH BEKEKEN

met medewerking van Willem Rodenhuis

LANNOO
CAMPUS

D/2013/45/361 – 978 94 014 1161 5 – NUR 770
Vormgeving omslag: Nanja Toebak, 's-Hertogenbosch
Vormgeving binnenwerk: Lettie Egberts, Scriptura Westbroek

Foto omslag: © ollyy / Shutterstock
Foto auteur: Patrick van der Sande

© Uitgeverij Lannoo nv, Tiel, 2013
Dit boek is een uitgave van Uitgeverij LannooCampus (Houten). LannooCampus maakt deel uit van
Uitgeverij Lannoo nv.

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij de wet bepaalde uitzonderingen mag
niets van deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbe-
stand of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze
dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgeverij LannooCampus
p/a Papiermolen 14-24
3994 DK Houten (Nederland)
Postbus 97
3990 DB Houten (Nederland)

www.lannoocampus.nl

Inhoudsopgave

- Inleiding – We moeten weer gaan spelen **7**
- 1 Geluk **11**
Vladimir Nabokov – *Geheugen, spreek*
- 2 Studiebollen zonder vrienden **17**
W.F. Hermans – *De elektriseermachine van Wimhurst*
- 3 Tegenstrijdige gevoelens **23**
Nelleke Zandwijk – *Pierenland*
- 4 John Bowlby en John Coetzee **29**
J.M. Coetzee – *Scènes uit de provincie*
- 5 Het kind in ons **35**
Tomas Lieske – *Alles kantelt*
- 6 Wreedheid tegen dieren **41**
Gerard Reve – *Werther Nieland*
- 7 In het kruis getast **47**
Olivier Ka & Alfred – *Waarom Pierre dood moest*
- 8 De kracht van een gedachte-experiment **53**
Emma Donoghue – *Kamer*
- 9 Onstuitbare groei **59**
Jona Oberski – *Kinderjaren*
Guus Luijters – *In Memoriam*

- 10 De ouder in ons **65**
Karl Ove Knausgård – *Vader*
- 11 Groeivrees **71**
J.D. Salinger – *De vanger in het graan*
- 12 Een krankzinnige ervaring **75**
Orhan Pamuk – *Het nieuwe leven*
- 13 Ontluikend zelfbesef **81**
Michael Ondaatje – *De kattentafel*
- 14 Antigone: broer, zus en de spanning van hun relatie
(met Willem Rodenhuis) **87**
Sofokles – *Antigone*
- 15 Psychologie is mensenkennis – literatuur is daarvoor een onuit-
puttelijke bron **101**
- Oorspronkelijke publicaties **113**
- Literatuur **115**

Inleiding

WE MOETEN WEER GAAN SPELEN

De spelende mens. *Homo Ludens*. Onze beroemde geschiedkundige Johan Huizinga vertelde met deze term dat er spel moet zijn om tot cultuur te komen. Spel gaat ook aan wetenschap vooraf, maar daarvoor is tegenwoordig nauwelijks ruimte. Wetenschap is een serieuze zaak.

Voor psychologie en psychiatrie dreigt hierdoor de dood in de pot. In serieuze wetenschap wordt gewerkt met gestandaardiseerde begrippen. Ook om psychische problemen aan te duiden; begrippen als autisme, ADHD, depressie en schizofrenie, die nauwkeurig zijn omschreven in classificatiesystemen als DSM. Wanneer je steeds in deze termen nadent over menselijke problemen, loop je het risico te gaan geloven dat zij werkelijk bestaan. Maar dat is allerminst het geval. Al deze begrippen zijn niet meer dan benaderingen van een complexe werkelijkheid. Benaderingen die de werkelijkheid versimpelen, domweg omdat wij niet in staat zijn al die complexiteit tegelijkertijd in ons hoofd te houden.

Psychologie en psychiatrie dreigen hierdoor een steeds meer naar binnen gekeerde, benauwde kijk op mensen te krijgen. Het is tijd om de ramen open te zetten, zodat frisse lucht kan binnenstromen. Wat mij betreft zijn het de ramen naar literatuur en theater. In dit boek laat ik zien dat die een bron zijn van mensenkennis. Mensenkennis, psychologie dus, die speels wordt gebracht en lang niet altijd waar is in wetenschappelijke zin. Maar als wetenschapper moet je de vrijheid nemen alles te mogen denken, moet je spelen met begrippen om op ideeën te komen. Ideeën die je vervolgens streng toetst op hun waarheidsgehalte.

Het was deze boodschap die ik vertolkte bij mijn afscheid in 2009 als hoogleraar kinder- en jeugdpsychiatrie. Toen Else de Haan mij vroeg om na mijn afscheid een column te verzorgen voor het tijdschrift *Kind en Adolescent Praktijk*, zag ik daarin een mooie kans om deze ideeën in de praktijk te brengen. De column kreeg de titel *Psy-*

chobellettrie – een psychologie van de kindertijd door literatuur geïnspireerd. Coachend redacteur Constance Dolman deed hier en daar nog wat polijstwerk, maar wist mij vooral aan te moedigen.

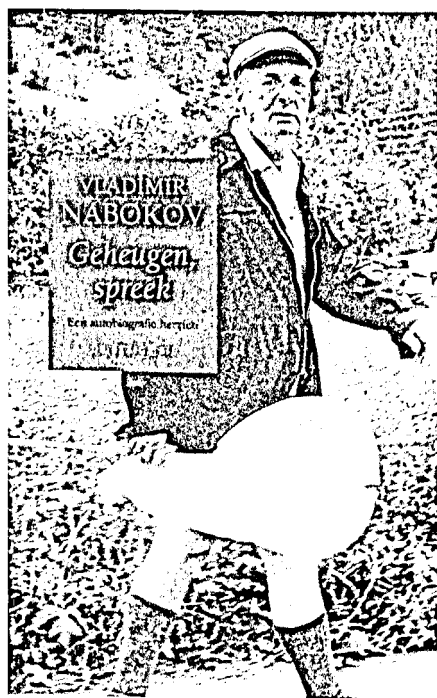
Deze teksten vormden de basis voor dit boek. Hoofdstuk 14, over de Griekse tragedie Antigone, schreef ik samen met Willem Rodenhuis. In het laatste hoofdstuk sta ik uitgebreid stil bij de betekenis van literatuur voor de psychologie.

In elk hoofdstuk maak ik gebruik van een boek. Maar deze bundel is geen verzameling boekbesprekingen. Het gekozen boek vertelt iets over kinderen of adolescenten dat verrijkend is voor de psychologie. Grote schrijvers hebben woorden voor zaken die de meeste van ons slechts vaag kunnen aanduiden.

De hoofdstukken in dit boek laten zich los van elkaar lezen. Het is niet nodig om het literaire werk te kennen dat als bron van inspiratie heeft gediend. Maar ik hoop natuurlijk dat lezing van mijn stuk nieuwsgierig maakt naar het werk zelf.

En ik hoop vooral dat je zult ervaren dat je kennis van kinderen en adolescenten erdoor wordt verrijkt.

Frits Boer

Geluk

VLADIMIR NABOKOV – GEHEUGEN, SPREEK

Als eerste boek heb ik Nabokov gekozen – een fantastische schrijver en de auteur van een prachtige autobiografie. Nabokov noemt het een assemblage. De ouders van de in 1899 in Sint-Petersburg geboren auteur moesten in 1919 met hun gezin het communistisch geworden Rusland noodgedwongen verlaten. Nabokov woonde in verschillende Europese steden, voor hij in 1940 emigreerde naar de Verenigde Staten. In 1936 schreef Nabokov het verhaal ‘Mademoiselle O’ voor het Franse literaire tijdschrift *Mesures*. Dit zou later hoofdstuk 5 van de biografie worden. Vanaf 1948 publiceerde Nabokov losse verhalen in *The New Yorker*, de *Partisan Review* en *Harper’s Magazine*. Deze biografische verhalen werden in 1951 gebundeld onder de titel *Conclusive Evidence* (‘sluitend bewijs’ dat ik heb bestaan, legt Nabokov uit). Omdat deze titel suggereerde dat het om een detective ging, heeft Nabokov de titel voor de Engelse editie gewijzigd in *Speak Memory*.

Bij het schrijven van dit hoofdstuk, was ik van plan achtereenvolgens de basisemoties blijdschap, verdriet, angst, boosheid en walging te behandelen. Dat idee heb ik losgelaten, waardoor het bij blijdschap is gebleven. En dat vind ik nog steeds een goed begin. Wanneer je je bezighoudt met de problemen die kinderen vertonen, is het goed om te weten waar je het allemaal voor doet – kinderen weer in staat te stellen om zich zo nu en dan gelukkig te voelen.

Hoe dat er voor een kind uitziet, wordt door Nabokov indringend beschreven. Wanneer je zijn levensverhaal kent, besef je dat zijn jeugdherinneringen juist zo krachtig zijn, omdat zij gaan over een ontstolen vaderland. Die beperking maakt het zo krachtig: je ziet scherper door een sleutelgat, dan wanneer je blik vrij kan rondwaren.

‘*An unhappy childhood is a writer’s goldmine*’, aldus het gedicht van Gerard Reve (1966). Wanneer je literaire bronnen zoekt om je kennis

van de psychologie van kinderen te verrijken, verwacht je van alles te vinden over gevoelens als eenzaamheid, verdriet of je onbegrepen voelen. Je leest veel over dat wat een jeugd ongelukkig maakt. Maar geluk? Is het met literatuur niet als met de krant: wat goed gaat, is geen nieuws? En bovendien, wat moet een kindertherapeut hiermee? Wanneer kinderen gelukkig zijn, vallen heel wat diagnoses af, of mag je denken aan het afronden van de behandeling.

Toch wil ik deze rubriek met deze emotie beginnen. Want hoewel blijdschap, vreugde en geluk vaak opvallend ontbreken bij de kinderen waar we als kindertherapeut mee te maken krijgen, zijn dit tegelijk de emoties bij uitstek die we weer mogelijk willen maken. Geluk is de magnetische pool waarnaar onze therapeutische kompasnaald blijft wijzen.

Het zoeken naar 'de' definitie van geluk is onbegonnen werk. Maar ik kan mij goed vinden in de omschrijving in het *Handbook of Emotions* (Izard & Ackerman, 2000) van de emoties *happiness* en *joy*, daar min of meer als synoniem behandeld. Een gevoel van geluk (*happiness*) volgt op het bereiken van een doel of iets onder de knie krijgen. Deze emotie treedt op wanneer iemand ergens op gericht is. Wanneer een kind iets met belangstelling doet, bijvoorbeeld spelen, ontstaat blijdschap als iets goed lukt. Deze emotionele toestand biedt een prettige onderbreking van die activiteit en tegelijk motiveert zij tot het voortzetten ervan. Blijdschap is een van de eerste emoties die een kind toont (Lewis, 2000). Vanaf de geboorte is er sprake van een, zoals Lewis het noemt, bipolair emotioneel leven. Enerzijds is er algemene onlust, die tot uiting komt in huilen en prikkelbaarheid, en anderzijds is er plezier, dat zichtbaar is aan een uitdrukking van zich verzadigd voelen en een actieve gerichtheid op de omgeving. Vanaf drie maanden is blijdschap zichtbaar. Baby's beginnen dan te lachen en tonen opwinding en vreugde wanneer ze het gezicht zien van een bekende, ja zelfs dat van iemand die ze niet kennen. Rond de drie maanden dienen zich ook twee andere emoties aan: verdriet en walging. Maar daarover een andere keer meer.

Blijdschap en vreugde zijn zichtbaar, ja, bijna tastbaar in de autobiografie van de Russische schrijver Vladimir Nabokov, *Geheugen, spreek* (1967/1992). Zo is er het prachtige verhaal over hoe de schrijf-

ver 's avonds als kleuter naar bed ging. Hij hoort zijn moeder 'Stap, stap, stap,' zeggen, terwijl hij met gesloten ogen de trap op gaat, en herinnert zich het gevoel van traptreden die zijn voeten in het zelfopgelegde duister opvangen. Deze nabootsing van slaapwandelen is vol verrukkingen: *'De hevigste daarvan was dat ik niet wist wanneer de laatste tree zou komen.'* In de badkamer aangekomen geniet hij ervan zijn voorhoofd tegen de gladde deur gedrukt heen en weer te bewegen. Om de beleving van het jochie van vijf onder woorden te brengen, heeft Nabokov heel wat grote-mensen-woorden nodig. Hij vertelt hoe het 'Stap, stap, stap' van daarnet nu is overgenomen door het druppen van een kraan. Ondertussen kijkt hij geboeid naar patronen in het vloerbedekkende zeil, waarin hij allerlei gezichten ontwaart. Het ritme van de vallende druppels begeleidt de zich herhalende patronen op de vloer. In een tijd waarin het woord *mindful* nog niet haar huidige betekenis heeft, pleit Nabokov voor zo'n houding bij opvoeders: *'Ik roep ouders op: zeg nooit, nooit: "Schiet op" tegen een kind.'*

Het is een intrigerend fenomeen dat wij in onze vroege jeugd, als wij nog maar net kunnen spreken, herinneringen opslaan, die we later terugvertellen met woorden die wij toen helemaal niet kenden. Het laat zien dat herinneringen niet alleen talig zijn, maar ook allerlei zintuiglijke aspecten kennen, die wij als volwassene slechts met uitgebreide uitleg op anderen kunnen overbrengen. Nabokov is een meester in die uitleg, en de vreugde die hij zo mooi beschrijft, is er een van het ontdekken van een nieuwe, nog niet beschreven wereld.

Nabokov weet ook mooi het perspectief te schetsen van de vijfjarige, die als een Gulliver omringd is door reuzen. *'In onze kindertijd weten wij heel wat van handen, doordat ze dan verkeren en rondzweven ter hoogte van onze lichaamslengte.'* Wanneer er een nieuw kindermisje in het gezin komt, zijn het haar handen die het dichtst bij het blikveld van de vijfjarige komen. Ze glanzen als een kikker en zijn bedekt met bruine vlekjes. Hij gruwt wanneer het meisje spontaan zijn gezicht streelt, iets wat nooit eerder door een vreemde is gedaan.

Mensen die vertrouwd zijn met het werk van Vladimir Nabokov weten waarom hij zijn jeugd zo indringend en tastbaar gelukkig beschrijft. Het is de koortsig brandende herinnering aan de plaats van zijn jeugd die hem is ontstolen toen hij als Rus moest vluchten voor

de communistische revolutie. In de kortste paragraaf uit zijn autobiografie *Geheugen, spreek* brengt hij dit, met de voor Nabokov kenmerkende terloopsheid, onder woorden. Nee, de lezer moet niet denken dat het gaat om het verloren gaan van vroegere rijkdom. *'De nostalgie die ik al die jaren heb gekoesterd is een overontwikkeld gevoel van een verloren jeugd, geen verdriet om verloren bankbiljetten.'*

Nabokov was geen vriend van Sigmund Freud, door hem steevast aangeduid als de Weense Kwakzalver (Viennese Quack). *Geheugen, spreek* eindigt vlak voor het vertrek in 1940 van Nabokov, zijn vrouw Vera en hun zoontje Dimitri naar de Verenigde Staten. De vreugde in het bezig zijn met de wereld rondom herkent Nabokov ook in Dimitri, bijvoorbeeld bij het genieten van het zien van een rijdende trein. Hij voelt niets voor psychoanalytische interpretaties daarvan, maar knipoogt naar een evolutionaire verklaring. Want Nabokov vermoedt dat het voor de mensheid een plezierige schok was te ontdekken hoeveel makkelijker je vooruit kunt komen met behulp van het wiel dan door het zwoegend optillen van zware ledematen en dat die sensatie zich in elk jongensleven herhaalt in de hartstocht voor alles wat wielen heeft. Maar belangrijker is de emotie die de met hun zoontje gedeelde vreugde bij de ouders teweegbrengt. *'... de bruggen waarop we urenlang hebben staan wachten met ons zoontje (in elke leeftijd tussen twee en zes) tot daar een trein onderdoor kwam. (...) Op koude dagen (...) hoefde je alleen maar een van zijn handen beurtelings in jouw linker en rechter te houden, waarbij je zo om de minuut wisselde en je verwonderde over de ongelooflijke hoeveelheid hitte die het lichaam van een kleuter opwekte.'*

Blijdschap is zo intens in de jeugd omdat er nog zoveel te ontdekken valt. En blijdschap is tegelijk het motief dat tot dit ontdekken aanzet. Daarom is het zo fnuikend wanneer een kind deze emotie niet kent, en is het een centraal thema in ons werk als behandelaar van kinderen met psychische problemen. Hoe kunnen we hierop sturen? Een belangrijk kenmerk van blijdschap is lachen. Maar lachen kan worden nagebootst. Bij blijdschap hoort ook dat er lichtjes in de ogen te zien zijn. Die kun je niet nadoen. Wanneer ouders die weer zien, hebben wij ons werk goed gedaan.